

ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՃԱՆԱԶՄԱՆ
ԱՐԴԻ ՓՈԻԼԻ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.
ԴԱՏԱՊԱՐՏՈՒՄ ԵՎ ՀԱՏՈՒՅՈՒՄ

Էդիկ Մինասյան

*Պատմ. գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
ԵՊՀ*

Բանայի բառեր - ցեղասպանություն, ճանաչում, դատապարտում, հատուցում, առանձնահատկություններ, հայաթափում, հայրենագրկում, հանցագործություն, նյութական պատասխանատվություն, տեղահանություն, լքյալ գույք, մշակութային եղեռն, ժխտման քաղաքականություն, փոխհատուցում, իրավաբանական հայեցակարգ

Դեռևս 1915 թ. փետրվարին երիտասարդ թուրքերի կուսակցության գաղափարական առաջնորդներից դոկտոր Նազըմը, կուսակցության կենտկոմի փակ նիստում հանդես գալով, ուղղակի կոչ արեց. «Անհրաժեշտ է, որ երկրի վրա ոչ մի հայ չմնա և պետք է վերանա Հայաստան հասկացությունը: Հիմա պատերազմ է, երբեք ավելի լավ հնարավորություն չենք ունենա: Գործողությունները պետք է հանգեցնեն հայության ամբողջական ոչնչացմանը, և կարևոր է, որ մեկ հայ նույնիսկ չփրկվի»: Երիթուրք կառավարությունը, օգտվելով Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընձեռած առիթից, իրականացրեց անպաշտպան հայ ժողովրդի եղեռն: Թուրքերի ձեռքով կատարվեց մի անօրինակ հանցագործություն մարդկության հանդեպ, որը տարիներ հետո պիտի որակվեր «ցեղասպանություն» («գեոցիդ»)¹ արտահայտությամբ:

Ցեղասպանության հետևանքով Արևմտյան Հայաստանը հայաթափվեց, նրա կենդանի մնացած բնակչությունը կորցրեց իր բնօրրանը, զրկվեց իր հայրենիքից, ինչպես նաև ունեցվածքից: Այս տեսակետից հայերի բռնագաղթն ու կոտորածները տարբերվում են հրեաների ֆիզիկական ոչնչացումից, որովհետև հայերի կոտորածը սեփական հայրենիքում ապրող ժողովրդի ցեղասպանություն էր: Էական փոփոխություններ տեղի ունեցան Մեծ եղեռնից փրկված հայության մի հատվածի հոգեբանության, նրա հասարակական ու քաղաքական մտածելակերպի, հոգեկան կերտվածքի բուն էության մեջ ինչպես հայրենիքում, այնպես էլ սփյուռքում: Հայ ժողովուրդը բաժանվեց երկու մասի: Ողջ մնացած հայերը դատապարտված էին աշխարհով մեկ սփռվելու, թափառական կյանքի,

¹ Հայոց ցեղասպանություն, Աշխարհի պետությունները, ազգային խորհրդարանները և միջազգային կազմակերպությունները դատապարտում են և ճանաչում (նյութերի ժողովածու), կազմող Լ. Բարսեղյան, Երևան, 2005, էջ 4:

անխուսափելի ուժացման իրենց երկրորդ հայրենիքում՝ աշխարհի քար անտարբերության ներքո:

Ցեղասպանությունը վերապրած յուրաքանչյուր հայ, ցեղասպանության զոհ դարձած յուրաքանչյուր հայ ընտանիքի ժառանգորդ արդարացիորեն պահանջում է կատարված ոճրագործությունների հեղինակների կամ նրանց իրավահաջորդների կողմից ցեղասպանության ճանաչում: Դա կշարունակվի այնքան ժամանակ, քանի դեռ ոճրագործն ըստ արժանվույն չի դատապարտվել, իսկ հայերը բարոյական ու նյութական հատուցում չեն ստացել: Եթե հրեաների «հոլոքոստի» դեպքում գոնե տրվել է նյութական փոխհատուցում, որն այսօր էլ իրականացնում է Գերմանիան, ապա հայերի համար օրակարգի խնդիր է նաև բռնազավթված ու հայաթափված հայրենիքի վերադարձը: Եվ որքան Հայոց ցեղասպանության փաստը անարդարացի կերպով խեղաթյուրվում ու թաքցվում է, այնքան ավելի խորն է նրա ճանաչման ձգտումն ու ցանկությունը: Ոչ միայն հայությունը, այլև միջազգային ողջ հանրությունը, առաջադեմ մարդիկ արդեն 1915 թ. կեսերից, փաստաթղթերով ու դատապարտող նյութերով ապացուցեցին Հայոց ցեղասպանության իրողությունը: Հայ ժողովրդի ցեղասպանության դեմ հանդես եկան ժամանակի հասարակական-քաղաքական ու պետական նշանավոր շատ գործիչներ ու մտավորականներ: Նրանցից էին Մաքսիմ Գորկին, Վալերի Բրյուսովը և Յուրի Վեսելովսկին՝ Ռուսաստանում, Անատոլի Ֆրանսը և Ռոմեն Ռոլանը՝ Ֆրանսիայում, Ֆրիտոյֆ Նանսենը՝ Նորվեգիայում, Ջեյմս Բրայսը, Դ. Լյոյդ Ջորջը և Ջ. Քերզոնը՝ Անգլիայում, Կառլ Լիբկնեխտը, Յովհաննես Լեփսիուսը, Յոզեֆ Մարկվարտը, Արմին Վեգները՝ Գերմանիայում, Վուդրո Վիլսոնը՝ ԱՄՆ-ում, և շատ ուրիշներ, որոնք արևմտահայության ջարդերը որակեցին որպես XX դարի առաջին ցեղասպանություն, որը կոծկել հնարավոր չէր: Դեռևս 1915 թ. մայիսի 24- ին Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի կառավարությունները միացյալ հանդես եկան հրապարակային նախազգուշացմամբ՝ ուղղված Թուրքիայի կառավարությանը: Այդ հայտարարությունը այսօր կարելի է համարել Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտող առաջին միջազգային փաստաթուղթը, որը հրապարակվելով աշխարհի գրեթե բոլոր երկրներում՝ ազդարարեց, որ «Հայաստանում տեղի են ունեցել հայերի կոտորածներ քրդերի և թուրքերի կողմից՝ օսմանյան իշխանությունների բացահայտ թույլտվությամբ, իսկ հաճախ էլ ուղղակի համագործակցությամբ...»¹:

Երեք խոշոր տերությունները հայերի դեմ կատարված ոճրագործությունը որակեցին որպես «մարդկության և քաղաքակրթության դեմ» Թուրքիայի կողմից կատարված հանցագործություն, որի համար «...անձնական պատասխանատվությունը դնում են թուրքական կառավարության բոլոր անդամների, ինչպես նաև նրա տեղական այն իշխանությունների վրա, որոնք մասնակից են դարձել նման

¹ Նույն տեղում, էջ 5:

կոտորածին»¹:

Այդ հայտարարությունը շատ ավելի ուշ՝ միայն երեսուներեք տարի անց, իր արտահայտությունը գտավ ՄԱԿ-ի՝ 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ի «Ցեղասպանության հանցագործությունները կանխելու և դրա համար պատժի մասին» կոնվենցիայում և միջազգային մի շարք այլ փաստաթղթերում: Այստեղ սահմանված է, որ այդօրինակ հանցագործությունները վաղեմության ժամկետ չունեն, և ցեղասպանություն իրագործած յուրաքանչյուր պետություն իրավական հատուկ պատասխանատվություն է կրում անկախ այն բանից, թե կգտնվե՞ն ու պատժի կենթարկվե՞ն ոճրագործությունների անմիջական կազմակերպիչները, թե՞ ոչ²:

Ինչպես արդարացիորեն նկատել է 1984 թ. ապրիլի 13-16-ը Փարիզում իր նիստերը գումարած ժողովուրդների մշտական դատական ատյանը, թուրքական պետությունը կրում է հատուկ պարտավորություններ, որոնք բխում են ազգերի իրավունքի մասին տարբեր տարիներին ընդունված կանոնադրություններից, հատուկ պայմանագրերից և համաձայնագրերից, որոնց մասնակից էր նաև նա: Որպես հիմնական պարտականություն՝ Թուրքիայի հանրապետությունը չպետք է նենգափոխի ցեղասպանության իրողությունը, այլ համարձակություն հանդես բերի ընդունելու ու հաշվի նստելու կատարված փաստի հետ³:

Թուրքիայի կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը նվազագույն հատուցում կհանդիսանա հայ ժողովրդի կրած բարոյական ու նյութական բազմաթիվ կորուստների դիմաց: Թուրքիայի ժամանակակից պետության կառավարողներին և «1915 թ. ցեղասպանության» մասին խոսող խորամանկ ու խարդախ քաղաքական գործիչներին հարկավոր է հիշեցնել, որ Թուրքիայում հայերի ֆիզիկական բնաջնջումը շարունակվել է մինչև 1923 թ. (հայերի կրկնակի ջարդերը Կիլիկիայում, հայերի ու հույների ջարդերն ու կորուստները Ջմյուռնիայում, որն իրականացրին արդեն քեմալական Թուրքիայի զորքերը)⁴: Այստեղ խորամանկությունը պարզապես անմտություն է, քանի որ ժամանակակից Թուրքիան հայերին մինչև օրս արգելում է վերադառնալ իրենց պատմական հայրենիքը, մերժում է սեփականությունը հետ ստանալու կամ պատճառված վնասի փոխհատուցում ստանալու նրանց իրավունքը: Ովքեր փորձում են պատասխանատվությունը զցել այլևս գոյություն չունեցող Օսմանյան կայսրության վրա, հիշեցնենք, որ ժամանակակից Թուրքիայի Հանրապետությունը այդ կայսրության իրավահաջորդն է ոչ միայն իրավական

¹ Նույն տեղում:

² **Քոչարյան Վ.**, Հայոց ցեղասպանությունը միջազգային իրավական փաստաթղթերում, ժողովածու, Երևան, 2014, էջ 14, 15:

³ Նույն տեղում, էջ 69, 70, 71:

⁴ **Առաքելյան Դ.**, Տօթթ Կարապետ Խաչերեանի Զմիռնիական օրագիրը 1922-ին Montreal- A rod Books 1997.

առումով, այլև փաստացի: Մեր կարծիքով, միջազգային փորձը հիմնավոր իրավական հիմք է տալիս պնդելու, որ թուրքական պետության ինքնությունը և անընդհատությունը չի փոխվել երկրի ներքին կյանքում եղած փոփոխություններից Օսմանյան կայսրության փլուզումից ի վեր: Մերժելով ցեղասպանության զոհ դարձած հայերի իրավունքների պաշտպանությունը՝ Թուրքիայի Հանրապետությունը դրանով իսկ բոլոր հիմքերը տալիս է պնդելու, որ Հայոց ցեղասպանությունը շարունակվում է: Միջազգային իրավունքը ցեղասպանության՝ իբրև հանցագործության կատարման հետ է կապում նաև նյութական պատասխանատվությունը՝ որպես ունեցվածքի վերադարձ և սեփականության այլ իրավունքների վերականգնում, ինչպես ֆիզիկական անձանց, այնպես էլ ամբողջ ազգային խմբին պատճառած վնասների ու կորուստների փոխհատուցում¹: Ցեղասպանության համար նյութական պատասխանատվության իրավական իմաստն այն է, որ պայմաններ են ստեղծվում ճանաչելու, ընդունելու ազգային խմբի տնտեսական քայքայմանն ուղղված գործողությունները իբրև ցեղասպանության հանցակազմի դեմ հակազդում: Ենթադրվում է նախ խախտված իրավունքների վերականգնում, ապա համապատասխան պատժամիջոցների կիրառում այդ հանցանքը իրականացնողների դեմ: Բոլորը, ովքեր մասնակցել էին այդ գործողություններին, մասնավոր անձերից մինչև պետություններ, ենթակա են տնտեսական պատժամիջոցների²:

Ցեղասպանության հետևանքով հայերին հասցված նյութական վնասների հատուցման հարցը շատ ավելի վաղ է ծագել, սակայն մի շարք պատճառներով այն մինչ այժմ չի լուծվել: Հայտնի է, որ պատմության արդի հանգրվանում հայերի սեփականության վերադարձի խնդիրն առաջին անգամ բարձրաձայնվել է 1984թ. ժողովուրդների մշտական դատական ատյանում՝ Տիգրան Գույումջյանի «Հայոց սեփականության բռնագրավումը և հայկական պատմական հուշարձանների ոչնչացումը որպես ցեղասպանության գործընթացի արտահայտություն» զեկույցում: Վերջինս հիշատակում էր, որ հայերի բանկային հաշիվներից գոյացած շուրջ 30.000 կգ ոսկին (5 մլն թուրքական ոսկե լիրա), ըստ Մեծ Բրիտանիայի նախկին վարչապետ Ջեյմս Բոլդվինի՝ վարչապետ Մակդոնալդին ուղղված զեկուցագրի, թուրքերի կողմից ուղարկվել էր Գերմանական կայզերական բանկ (Reichsbank-Berlin): Մյուս այդ գումարը կկազմեր 320.000.000-ից ավելի ԱՄՆ դոլար՝ գումարած տոկոսները³:

¹ Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, документы и комментарии, дополнение к1-му и 2-му сборника /ред.сост и автор комментария профессор Ю.Г. Барсегов, Москва, 2005, т. 2, ч 2, стр. 550, 551, 579, 580:

² **Արաբյան Ի.**, Ցեղասպանությունը և դրա պատժելիությունը (պատմության էջեր երեկ և այսօր), Երևան, 1996, էջ 43:

³ «Վեմ» համահայկական հանդես, թիվ 1(33), հունվար-մարտ, 2011, էջ 169:

Բացի բանկային հաշիվների բռնագրավումից, Թուրքիայի կառավարությունը փորձ է արել տիրանալ նաև հայերին պատկանող այլ արժեթղթերի, մասնավորապես ապահովագրական վկայականներով նախատեսված գումարներին: 1916թ. Թալեաթ փաշան ԱՄՆ-ի դեսպան Հենրի Մորգենթաուի հետ զրույցում հարցնում էր, թե կարող է արդյոք վերջինս իրեն ներկայացնել ամերիկյան ապահովագրական ընկերություններում ընդգրկված հայերի ցուցակը: «Նրանք բոլորը մահացել են, չթողնելով ժառանգներ», «ուրեմն այդ ապահովագրերի գումարները օրինաբար պետք է անցնեն օսմանյան պետությանը», - եզրակացնում էր նա¹: Օտարերկրյա այլ ընկերությունների դիմելով՝ տեղեկություններ հավաքեց հայերի սեփականության (դեպոզիտ, ապահովագրեր, արժեթղթեր, տներ, հողային կալվածքներ, գործարաններ, խանութներ, ընկերություններ) վերաբերյալ: Սակայն, եթե Օսմանյան կայսրության հայերի համայնքային սեփականության մասին տեղեկությունները հայտնի էին, ապա անհատական սեփականության հաշվառումն այսօր դժվար է: 1992թ. ֆրանսահայ դոկտոր Ռայմոն Գևորգյանը հրատարակել է հայկական վանքերի ու եկեղեցիների և նրանց պատկանող գույքի առավել ամբողջական ցուցակը², որի մեջ մտնում է նաև հայ կաթուղի և հայ բողոքական եկեղեցիներին պատկանող գույքը: Ցուցակում նշված են, չհաշված Կ. Պոլիսը, 2538 եկեղեցի, 451 վանք և 2000 կրթօջախ³: Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսում հայկական պատվիրակության ղեկավարներ Ավետիս Ահարոնյանը և Պողոս Նուբար փաշան ներկայացրել էին զեկույց, որում կրած վնասը հաշվարկված էր մոտավորապես 14,5 մլրդ ֆրանկ: 1990 թ. դա կազմում էր մոտավորապես 100 մլրդ դոլար: Հուշագրում չեն հաշվարկել այն նյութական վնասները, որոնք թուրք-ադրբեջանական զորքերի կողմից հասցվել են Բաքվի հայությանը 1918թ., քեմալականների կողմից՝ 1920թ.՝ արևելահայությանը, 1921թ. կիլիկիահայությանը և 1922թ.՝ Զմյուռնիայի հայությանը: Օգտագործելով Նյու Յորքի Լայֆի մեթոդը և վերածելով ստացվածը 2014թ-ի արժեքների՝ կստացվի 41.500.000.00 ԱՄՆ դոլար: Այս թվին ավելացնելով 20 տոկոս, այսինքն՝ ընդգրկելով ցեղասպանության երկրորդ փուլի (1919-23թթ.) կորուստները, ընդհանուր թիվը կկազմի համապատասխանաբար 104.544.260.400 ԱՄՆ դոլար⁴:

¹ **Հովհաննիսյան Ա.**, Քեմալ Աթաթուրքը և հայերի ունեզրկման գործընթացը, հայերի ունեզրկման փաստը քողարկելու վերջին փորձերը (Տե ս «Վեմ», համահայկական հանդես, թիվ 1(33), հունվար-մարտ 2011, էջ 68:

² Նույն տեղում, էջ 170:

³ Նույն տեղում, 169:

⁴ Արդարացի լուծում՝ հատուցումներ հայոց ցեղասպանության դիմաց. հայոց ցեղասպանության հատուցումների ուսումնասիրման խմբի զեկույցը, վերջնական զեկույցը, Երևան, 2014, էջ 13:

1915թ. հունիսին «Տեղահանության մասին» օրենքի հրապարակումից անմիջապես հետո վարչական կարգադրություն էր արվել պատերազմական արտակարգ քաղաքական իրավիճակի պատճառով տեղահանված հայերի լքյալ շարժական և անշարժ գույքը տնօրինելու վերաբերյալ¹: Իրականում հայերին պատկանող գույքի թալանը տեղի էր ունենում տեղահանության սկզբում կամ ընթացքում: Գորգերը, արծաթյա և ոսկյա իրերը, հագուստը տեղնուտեղը վերցնում էին ոստիկանները, մանր կահկարասին՝ տեղի խուժանը: Անշարժ գույքը օգտագործվում էր պետության հայեցողությամբ, իսկ երբեմն տրվում էր բանակին որպես կայանատեղի, դառնում էր պահեստ կամ հոսպիտալ, երբեմն էլ Բալկաններից տեղահանվածներին տեղավորում էին հայերի տներում: 1923թ. ապրիլի 15-ին Մուստաֆա Քեմալի առաջարկով թուրքական Մեջլիսը օրենք ընդունեց «լքյալ գույքի» մասին, որով բռնագրավման էր ենթարկվում այն հայերի գույքը, որոնք չէին ապրում Թուրքիայում՝ անկախ այն պարագայից, թե ինչ պայմաններում էին թողել երկիրը, իսկ 1926թ. փետրվարի 2-ին նոր օրենք ընդունվեց, որով վերադարձի ենթակա չէր Լոզանի պայմանագրի ուժի մեջ մտնելուց առաջ (1924թ. օգոստոսի 19-ը) բռնագրավված գույքը²: Փաստորեն հայկական գույքի պահանջը լուծվեց հայկական հարցի հետ միասին: Զավեշտալին այն էր, որ նույնիսկ 1925թ. Մեջլիսի որոշմամբ հայ վրիժառուների կողմից սպանված Էնվերի, Թալեաթի և Բեհաեդդին Շաքիրի ընտանիքների պետական թոշակ նշանակվեց, որը վճարվում էր հայկական գույքից ստացված գումարների հաշվին մինչև 1970-ական թթ. կեսերը³:

Չնայած քաղաքակիրթ երևալու ջանքերին ու եվրոպական արժեքներ դավանելու մասին անընդհատ հայտարարություններին՝ ժամանակակից Թուրքիայում ևս կա՛մ յուրացվում են հայերի հոգևոր-մշակութային արժեքները, կա՛մ ծրագրված ոչնչացվում հայկական քաղաքակրթության նյութական վկայությունները, առաջին հերթին՝ ճարտարապետական հուշարձանները, իրականացվում է «մշակութային գենոցիդ»։ Դրանով թուրքական պետական մեքենան նպատակ է հետապնդում Արևմտյան Հայաստանը թուրքացնելուն զուգընթաց՝ ոչնչացնել, իսկ եթե դա չի հաջողվում, սեփականացնել հայոց մշակութային արժեքները: Այսպես, Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին Օսմանյան կայսրությունում միայն հայկական եկեղեցական հաստատությունների թիվը 2549 էր: Ըստ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի տվյալների՝ 1923թ. դրանցից պահպանվել էր 913 կառույց: 1923-74 թթ. ընթացքում դրանցից 484-ի հետքն անգամ վերացվել էր, 252-ը ավերվել էին, 197-ը վերականգնման կարիք ունեին: 2005թ. սկզբներին արդեն Բրյուսելում և Լոնդոնում Թուրքիայի կողմից պետականորեն կազմակերպված 2 մեծ ցուցահանդեսներում հայերի

¹ «Վեմ» համահայկական հանդես, թիվ 1(33), հունվար-մարտ, 2011, էջ 170:

² Նույն տեղում, էջ 173:

³ Նույն տեղում, էջ 174:

մշակութային արժեքները ներկայացվել էին որպես թուրքական¹: Նշենք, որ այսօր էլ նույն քաղաքականությունը շարունակվում է Արևմտյան Հայաստանի դեռևս պահպանված հուշարձանների նկատմամբ: Հայերի նկատմամբ մշակութային եղեռնի դրսևորում պետք է համարել նաև հազարավոր հայկական ձեռագրերի ոչնչացումը:

Այսօր էլ Հայոց ցեղասպանության մեղադրանքը մնում է որպես առկա իրողություն, որը պետք է ճանաչվի պատասխանատու պետությունների կողմից: Դեռևս 1919 թ. սկզբներին թուրքական դատարանը թուրք վկաների ցուցմունքներով ընդունեց հայերի ցեղասպանության փաստը և դատապարտեց այն: Դատավարության նյութերից մեկում ասվում է. «Համաձայն բազմաթիվ վկայությունների և բազմաթիվ փաստերի, որ ներքոհիշյալները մասնակցել էին կոտորածներին... և մեղսակից են կատարված ոճրագործությանը, որոշվեց համաձայն 170 պատժական հոդվածի՝ Բեհաեդդին Շաքիրին, Նազրմին, Աթիֆ Ռիզային, Ջավիդին, Ազիզ Բեյին, Էնվերին, Ջեմալին, Թալեաթին (թվով 11 մարդու)՝ որպես ոճրագործների, հանձնել Կ.Պոլսի զինվորական ատյանին... 12 ապրիլ, 1919 թ.»²: Սա, ըստ էության, հայ դատի ճանաչումն էր պաշտոնական Թուրքիայի կողմից: Հայտնի է, որ 1919 թ. հուլիսին Ստամբուլի ռազմական տրիբունալը հեռակա կարգով մահվան դատապարտեց Թալեաթին, Էնվերին, Ջեմալին, կուսակցության գլխավոր քարտուղար Նազրմին՝ Թուրքիան պատերազմի մեջ ներքաշելու և հայ ժողովրդի բռնազաղթն ու զանգվածային ջարդերը կազմակերպելու համար³: Բայց թուրքական դատարանի որոշումը մնաց թղթի վրա և ի կատար չածվեց, քանի որ գլխավոր հանցագործները իբր չէին գտնվում Թուրքիայում: Ստեղծված պայմաններում Թուրքիայի դատարանի օրինական որոշումը կատարելու առաքելությունը իրենց վրա վերցրին հայ ժողովրդական վրիժառուները, որոնք 1921-1922 թթ. և 1931 թ. հաջողությամբ իրականացրին այն:

Մինչև 1965 թ. Խորհրդային Միությունում Հայոց ցեղասպանության մասին խոսելն ու գրելը արգելված էր: Իզուր չէ, որ 1920-50-ական թթ. Հայոց ցեղասպանության ուսումնասիրության բնագավառը անվանվում է «պարտադրված լռության շրջան»⁴: Հայտնի է, որ Հայոց ցեղասպանության

¹ Հայ-թուրքական հարաբերություններ, հիմնախնդիրներ և հեռանկարներ, խորհրդարանական լուսմներ, 19-20 դեկտեմբերի 2007թ. Երևան, 2011. էջ 144 նաև EDWARD. G. DANIELYAN, THE ARMENIAN GENOCIDE OF 1894-1922 AND THE ACCOUNTABILITY OF THE TURKISH STATE, EREVAN 2005, P. 43

² Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի, Առաջաբանը և թարգմանությունը Ա. Շ. Փափազյանի, Երևան, 1988, էջ 171

³ Հայոց ցեղասպանությունը, ուսումնասիրություններ՝ խմբ. Պ. Հովհաննիսյան, Երևան, 2001, էջ 127:

⁴ Հովհաննիսյան Ն., Հայոց ցեղասպանությունը արաբական պատմագրության ներքո, Երևան, 2004, էջ 11:

միջազգային ճանաչման փուլը սկսվեց 1965թ., երբ Ուրուգվայի Մենատը և Ներկայացուցիչների պալատը Գլխավոր ասամբլեայի համատեղ նիստում որոշում ընդունեցին Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր սահմանելու մասին, իսկ 7 տարի անց՝ Հայոց ցեղասպանության ճանաչման մասին: Դրան հաջորդեցին Կիպրոսի Հանրապետության (1975,1982,1990թթ.) Ներկայացուցիչների պալատի բանաձևերը՝ կատարված ոճիրը ցեղասպանություն բնութագրելու, իսկ ապրիլի 24-ը հայ ժողովրդի ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր հռչակելու վերաբերյալ, Արգենտինայի Ազգային կոնգրեսի բանաձևը 1985թ. ապրիլի 23- ին¹: Հիշատակելի են 1979թ. Միավորված ազգերի կազմակերպության մարդու իրավունքների հանձնաժողովի 35-րդ նստաշրջանի որոշումը Օսմանյան կայսրությունում հայերի ջարդերը որպես 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանություն որակելու մասին,1984թ. ապրիլի 13-16 Փարիզում հրավիրված ժողովուրդների մշտական դատարանի հատուկ նստաշրջանի որոշումը Հայոց ցեղասպանության դատապարտման մասին, 1985 թ. հուլիսի 2-ին ՄԱԿ-ի ենթահանձնախմբի 38-րդ նստաշրջանի որոշումը Հայոց ցեղասպանության դատապարտման վերաբերյալ: 1987թ. հունիսի 18-ին Եվրախորհրդարանը հատուկ բանաձև ընդունեց և դատապարտեց Հայոց ցեղասպանությունը²:

Արցախյան ազատագրական պայքարի վերելքը ստիպեց Խորհրդային Հայաստանի Գերագույն խորհրդին 1988 նոյեմբերի 22-ին ընդունել օրենք «Օսմանյան Թուրքիայում հայերի 1915թ. ցեղասպանությունը դատապարտելու մասին», իսկ ապրիլի 24-ը հայտարարվեց Հայերի ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր: 1990թ. Հայաստանի առաջին և երկրորդ հանրապետություններին փոխարինելու եկավ երրորդ հանրապետությունը, որի Գերագույն խորհրդի՝ օգոստոսի 23-ի առաջին նստաշրջանն ընդունեց «Հռչակագիր Հայաստանի անկախության մասին» փաստաթուղթը, որով դրվեց անկախության գործընթացի սկիզբը: Հենց այս փաստաթղթում հատուկ կետ մտցվեց 1915թ. Հայոց ցեղասպանության դատապարտման վերաբերյալ, որը վկայում էր, որ Հայաստանի երրորդ հանրապետությունը տեր կկանգնի Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացին³: 1991թ. սեպտեմբերի 21- ին Հայաստանը հռչակվեց անկախ հանրապետություն: ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո սկսվեց քաղաքական նոր իրավիճակ: 1991թ. դեկտեմբերին հայերի անկախությունը ճանաչող երկրների թվում էր Թուրքիան, որը թվում էր թե, իր շահերից ելնելով, պետք է բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատեր

¹ Քոչարյան Վ., նշված աշխ., էջ 19-28:

² Հայոց ցեղասպանության դատապարտումը միջազգային կազմակերպությունների կողմից (1984-1987թթ.), կազմող Լ. Բարսեղյան, Երևան., 1999, էջ 6, 11:

³ Մինասյան Է., Հայաստանի երրորդ Հանրապետության պատմություն, Երևան., 2014, էջ 116:

հարևաններից հատկապես Հայաստանի հետ, բայց նա ոչ միայն հրաժարվեց դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելուց, այլև երկկողմ հարաբերությունների կարգավորման նպատակով առաջ քաշեց մի շարք նախապայմաններ՝ հրաժարվել Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչումից ու պահանջատիրությունից, արցախյան հիմնահարցի դրական լուծումից, կանխել սփյուռքահայության հակաթուրքական գործունեությունը:

Ի տարբերություն Թուրքիայի՝ ՀՀ-ն հանդես եկավ առանց նախապայմանների դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու օգտին և ձգտեց ապահովել տարածաշրջանում Թուրքիայի ներգրավվածությունը: Սակայն նման քաղաքականությունը արդյունք չտվեց, և Թուրքիան մինչև այժմ էլ շարունակում է դիվանագիտական հարաբերություններ չունենալ ՀՀ-ի հետ և պնդել իր առաջ քաշած նախապայմանները:

1995թ. ապրիլին Ռուսաստանի Դաշնության Պետական դուման իր ընդունած որոշումով դատապարտեց Հայոց ցեղասպանությունը: 1996թ. Հունաստանի և Կանադայի խորհրդարանները նման որոշումներ ընդունեցին: 1998թ. Բելգիայի խորհրդարանը նույնպես նման որոշում ընդունեց: 1998թ. ապրիլի 24-ին Եվրոպայի խորհրդարանական ժողովը Հայոց ցեղասպանությունը համարեց 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանություն: 2000-ական թթ. նման որոշումներ կայացրին Ֆրանսիան, Շվեյցարիան, Իտալիան, Սլովակիան, Նիդեռլանդները, Լեհաստանը, Գերմանիան, Լիտվան, Վենեսուելան, Չիլին, Շվեդիան և այլ երկրներ¹:

Այն ճանաչել են նաև ԱՄՆ-ի 4 տասնյակից ավելի նահանգները և տարբեր քաղաքների քաղաքապետարանները: Ֆրանսիայի Սենատը 2012 թ. հունվարին ընդունեց Հայոց ցեղասպանության ժխտման քրեականացնող օրենքը, թեև սահմանադրական խորհուրդը փետրվարին այն մերժեց, խոսքի ազատությունը սահմանափակելու պատճառաբանությամբ²:

2014թ. ապրիլի 10-ին ԱՄՆ-ի սենատի արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովը 12 կողմ, 5 դեմ արդյունքով ընդունել է Հայոց ցեղասպանության փաստը դատապարտող 410 բանաձևը³:

Այս փուլի մյուս կարևոր առանձնահատկություններից է այն, որ փոխվել է Թուրքիայի հասարակական կարծիքը Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ: Ցեղասպանության հարցը դադարեց «տաբու» լինել Թուրքիայում և դարձավ քննարկվող խնդիրներից մեկը: Ի հակակշիռ իշխանությունների և ցեղասպանության փաստը ժխտողների՝ Թուրքիայում մի շարք պատմաբաններ

¹ Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества/ документы и комментарий, т. 2, часть 2, сост. и ответственный редактор, докт. юридических наук, профессор Ю. Г. Барсегов, с. 23-67.

² Մինայան Է., նշված աշխ., էջ 582:

³ Մինայան Է., «Հանցագործությունը ենթակա է ճանաչման և փոխհատուցման, տե՛ս Հայաստանի Հանրապետություն», 25 ապրիլի, 2014, էջ 5:

ու գիտնականներ ոչ միայն ճանաչում են Հայոց ցեղասպանությունը, այլև հանդես են գալիս այն պաշտոնապես ճանաչելու կոչերով: Դրա ջատագովներից էր 2007 թ. հունվարի 19-ին Ստամբուլում ահաբեկչության զոհ դարձած «Ակոս» թերթի խմբագիր Հրանտ Դինքը: Կատարվեց անսպասելին. Դինքի թաղման արարողությունը վերածվեց բազմահազարանոց բողոքի ցույցի՝ թուրք հանրության «Մենք Հայ ենք», «Մենք Հրանտ Դինքն ենք» կարգախոսներով:

Կարևորն այն է, որ Թուրքիայի հասարակական կարծիքը Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը սերտորեն կապում է երկրի ընդհանուր ժողովրդավարացման գործընթացի հետ, դա դիտում որպես այդ գործընթացի պարտադիր և անբաժանելի մաս: Միջազգային ատյաններում Հայոց ցեղասպանության ճանաչման անհրաժեշտությունը գնալով ավելի հստակեցվում է Թուրքիա-ԵՄ լիիրավ անդամակցության գործընթացում՝ որպես սեփական պատմության հետ հաշտվելու պահանջ: Այս դրույթն ամրագրվել է Եվրախորհրդարանի 2005թ. սեպտեմբերի 28-ի Թուրքիայի առաջընթացի զեկույցում, որում հստակ նշվում է, որ որպես ԵՄ-ի լիիրավ անդամակցության նախապայման, Թուրքիան պետք է ճանաչի Հայոց ցեղասպանության փաստը: ԵՄ արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովի 2006թ. սեպտեմբերի 4-ի Թուրքիային վերաբերող զեկույցում նույնպես տեղ է գտել Հայոց ցեղասպանության ճանաչման անհրաժեշտության դրույթը: Եվրախորհրդարանը այս փուլում 5 անգամ՝ 2000թ. նոյեմբեր, 2002թ. փետրվար, 2005թ. սեպտեմբեր և 2006թ. սեպտեմբեր, 2008թ. հոկտեմբեր, բանաձև է ընդունել Հայոց ցեղասպանության ճանաչման և Թուրքիայի վարքագծի դատապարտման վերաբերյալ¹: Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին ՄԱԿ-ի կոնվենցիան անկախ Հայաստանը ստորագրել է 1993 թվականին: Այդ կոնվենցիայի 50-ամյակի առիթով 1998թ. ՄԱԿ-ի Ժնևյան գրասենյակում ընդունվեց ցեղասպանության մասին նոր բանաձև, որի նախաձեռնողն ու հեղինակը Հայաստանի Հանրապետությունն էր:

Մարդու իրավունքների հանձնաժողովն ընդունել է ոչ միայն 1998, այլև 1999 և 2001թթ.՝ «Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին» բանաձևերը: 2008թ. Մարդու իրավունքների խորհուրդն ընդունել է «Ցեղասպանության կանխարգելման մասին» բանաձևը: Նշված բոլոր բանաձևերն ընդունվել են կուսենսուսով՝ վայելելով անգամ պետությունների լայն աջակցությունը²:

«Հայաստանը միջազգային շրջանակներում ձեռք է բերել ցեղասպանության դեմ պայքարող երկրի հեղինակություն (իմիջ), որը ճանաչում է նաև ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարի՝ ցեղասպանության կանխարգելման հարցերով հատուկ ներկայացուցիչը: ՄԱԿ-ի՝ մարդու իրավունքների հանձնաժողովում

¹ Նույն տեղում:

² Հիշում եմ և պահանջում. Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելից, Երևան, 2014, էջ 25:

Հայաստանը 2013թ. «Ցեղասպանության կանխարգելում» վերնագրով նոր քանաձև ներկայացրեց: Մասնակցեցին ՄԱԿ-ի անդամ բոլոր երկրները: Հետաքրքիր քննարկումներ տեղի ունեցան ակադեմիական շրջանակների, քաղաքական գործիչների և վերապրողների մասնակցությամբ: Հիշարժան էր Ռուանդայի ցեղասպանությունը վերապրած մի կնոջ զեկույցը, որը վերհիշելով Ռուանդայում իր ընտանիքի սարսափելի պատմությունը՝ անդրադարձավ հայոց ցեղասպանությանը, կրկնելով այն միտքը, որ եթե ժամանակին դատապարտվեր հայոց ցեղասպանությունը, հետագայում չէին լինի ուժեր, որոնք կհանդգնեին, կհամարձակվեին նման հանցագործություններ իրականացնել»¹:

Ցեղասպանության ճանաչման վերաբերյալ 25 երկրի բանաձև կա, բայց միայն Հայաստանի, Լեռնային Ղարաբաղի և Ռուսաստանի Դաշնության ընդունած քանաձևերում է նշված, որ հայ ժողովուրդը ցեղասպանվել է իր բնօրրանում՝ Արևմտյան Հայաստանում, ինչը շատ կարևոր է և ենթադրում է հատուցում, իսկ մյուս բանաձևերն այդ իմաստով խիստ թերի են²:

Մենք՝ որպես պետություն և ազգ, սփյուռքով հանդերձ, հայեցակարգային առումով այնպիսի մարտավարություն պետք է վարենք, որ ամեն անգամ որևէ բանաձև որևէ երկրի խորհրդարան տանելուց առաջ հստակեցնենք, թե ճանաչելուց հետո հատուցման փուլը ինչպես պետք է կազմակերպվեք, որն էլ կլինի հենց բանաձևի մեխը: Մենք մեկնարկային փուլից նոր ենք փորձում դուրս գալ և, բարեբախտաբար, հաջորդ փուլի նախաշեմին ենք: Ցանկացած երկրում լոբբինգ անելուց առաջ պետք է գիտակցենք, որ բանաձևում հստակ ձևակերպումներ են պետք՝ ճանաչել, դատապարտել և հատուցել, այսինքն՝ ցեղասպանության հետևանքները վերացնել:

Եթե մենք հեռանկարում նպատակ ունենանք հարց բարձրացնել միջազգային ստյաններում, պետք է մինչ այդ կարողանանք միջազգային իրավունքում ամրագրել ցեղասպանության ճանապարհով ժողովրդին հայրենագրկելու համար նախատեսված պատասխանատվություն: Դրանով է Հայոց ցեղասպանությունը տարբերվում բոլոր համանման ոճիրներից, որովհետև թուրքական կառավարությունը այն իրականացրել է հայերին հայրենագրկելու նպատակով: Այսօր, մեր կարծիքով, ճանաչում և դատապարտում ձևակերպումը պետք է փոխարինվի կամ լրացվի հետևանքների վերացում կատեգորիայով: Ամփոփելով, փորձենք պատասխանել մի քանի կարևոր հարցերի.

- *Արդյոք ժամանակակից Թուրքիան պատասխանատու է Օսմանյան կայսրությունում իրականացված ոճիրի համար:*

- Չխորանալով Թուրքիայի իրավահաջորդության, հետևաբար և պատասխանատվության խնդրի մեջ, նշենք, որ, օրինակ, միջազգային օրենքի հայտնի մասնագետ Ալֆրեդ դե Ջայասի կարծիքով՝ հանցագործության

¹ Նույն տեղում, էջ 26-27:

² Մինասյան Է., նշված աշխ., էջ 5:

«պտուղներից» գիտակցաբար օգտվելը նույնպես պատասխանատվություն է առաջացնում: - *Ինչո՞ւ է Թուրքիան համառորեն ժխտում ցեղասպանության փաստը՝ դրանով իսկ ժխտելով սեփական պատմությունը:*

-«Թուրք ազգային ինքնությունը» խարսխված է պատմությունը խեղված ներկայացնելու վրա: «Հպարտ թուրքը» անկախության համար պայքարի պատմության փոխարեն կուզենա՞ իրեն տեսնել որպես ժառանգորդ հանցագործի, մարդասպանի, կոդոպտիչի: Նրա համար բացարձակ ժխտումը ավելի ձեռնտու է թվում, մանավանդ որ սկսում է զգուշանալ նաև փոխհատուցման խնդրից: Ինչպես նշում է թուրք հրապարակախոսներից մեկը, այսօր Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը նշանակում է ամեն ինչ դնել սեղանին՝ հանրապետությունը, քեմալիզմը, պետությունը, պետական գաղափարախոսությունը, Թուրքիայի ռեժիմը, ղեկավարներին, քաղաքական համակարգը, բանակը, ուսումնական ծրագրերը և այլն:

Ուստի թուրք հայտնի պատմաբան Թաներ Աքչամը իրավացի է, երբ պնդում է, որ Թուրքիայի Հանրապետությունը ցեղասպանության արդյունք է: -

Ինչո՞ւ է Թուրքիան կատաղի պայքար մղում տարբեր երկրների խորհրդարաններում հայկական բանաձևերի ընդունման դեմ և փորձում խնդիրը տեղափոխել «պատմական հարթություն»:

- Որովհետև ձգտելով անդամակցել Եվրամիությանը՝ Թուրքիան աստիճանաբար հայտնվում է միության անդամների, այդ թվում այն երկրների իրավական դաշտում, որոնց օրենսդիր մարմինները ճանաչել են Հայոց ցեղասպանությունը: Հետևաբար, առաջ է գալիս անլուծելի հակասություն հայերից թալանված գույքի ու հարստության պահպանման և ցեղասպանության զոհերի ժառանգների փոխհատուցման՝ փաստաթղթերով ապացուցվող պահանջների միջև:

Զարգացումների այս համատեքստում հայության կարևորագույն խնդիրներից մեկն է փորձագիտական մակարդակով Հայոց ցեղասպանության հետևանքով կորուստների փոխհատուցման լուրջ և մանրակրկիտ իրավաբանական հայեցակարգի մշակումը:

Ամփոփում

Հողվածում ներկայացված են Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման նոր փուլի առանձնահատկությունները՝ Թուրքիայի հասարակական կարծիքի փոփոխությունը Հայոց ցեղասպանության հարցում, նրա լայն քննարկումը և «տաբու» լինելու հանգամանքի վերացումը: Առաջարկվում է, ցեղասպանության ճանաչումից և դատապարտումից բացի, ավելացնել հետևանքների վերացման կատեգորիան: Բացատրվում և վերլուծվում են Թուրքիայի Հանրապետության ժխտողական քաղաքականության էությունն ու հետևանքները, հայության պահանջատիրության հարցի բարձրացման և իրավական դաշտ տեղափոխելու կարևորությունը: Անհրաժեշտություն է առաջանում միջազգային իրավունքում, ցեղասպանության կոնվենցիայում ամրագրելու ցեղասպանությամբ ժողովրդին հայրենագրվելու համար նախատեսված պատասխանատվությունը և դրա

հետևանքով կրած կորուստների փոխհատուցման լուրջ և մանրակրկիտ իրավաբանական հայեցակարգի մշակումն ու իրագործումը:

Особенности современного этапа признания Армянского геноцида.

Осуждение и возмещение

Эдик Минасян

Резюме

***Ключевые слова:** Геноцид, признание, осуждение, возмещение, особенности, депортация армян, лишение родины, преступление, материальная ответственность, перемещение, покинутое имущество, культурный геноцид, политика отрицания, компенсация, юридическая концепция.*

В статье представлены особенности нового этапа международного признания армянского геноцида, а именно, изменение общественного мнения Турции в вопросе признания армянского геноцида, его широкое обсуждение и устранение понятия “табу” в данном вопросе. Предлагается, помимо признания и осуждения геноцида, добавить категорию устранения последствий. Объясняются и анализируются сущность и последствия политики отрицания Республики Турция, важность поднятия и перенесения в правовую плоскость вопроса требования армян о компенсации. В международном праве возникает необходимость закрепить в конвенции о геноциде ответственность, предусмотренную за патрицид народа путем серьезной и тщательной разработки и реализации юридической концепции о компенсации понесенных вследствие этого потерь.

Peculiarities of the present stage of the Armenian Genocide recognition.

Condemnation and compensation

Edik Minasyan

Summary

Key words: Genocide, recognition, condemnation, compensation, peculiarities, the deportation of Armenians deprivation of homeland, crime, material liability, travel, abandoned property, cultural genocide, policy of denial, compensation, legal concept.

The article presents the peculiarities of a new stage in the international recognition of the Armenian genocide, namely the change in public opinion of Turkey on the issue of recognition of the Armenian Genocide, its broad discussion and elimination of the concept of "taboo" in this issue. It is proposed that in addition to the recognition and condemnation of genocide, a category of elimination of the consequences should be added. The nature and consequences of the Turkish policy of denial, the importance of lifting and transferring into the legal layer issue of the Armenians demand for compensation are explained and analyzed. In international law, there is a need to fix in the Genocide Convention, the responsibility provided for patriocide by serious and careful design and implementation of the legal concept of compensation incurred as a result of this loss.